

Kur'an'da Yaratılış, Terbiye ve Ahlak İlişkisi

The Relationship of Creation, Discipline and Morality in the Quran

Faiz KALIN

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam
Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim
Dalı, Ağrı, Türkiye

öz

Kur'an fitratın temiz olduğundan doğruları kabule ve öğrenmeye elverişli olduğundan bahsetmektedir. Fitra- ta sahip çıkılmasıyla güzel ahlakın elde edileceğine vurgu yapan Kur'an aksi durumun, kronikleşen sosyolojik, psikolojik, ekonomik, hukuki, iktisadi, itikadi ve ahlaki sorunları beraberinde getireceği konusunda uyarıda bu- lunmaktadır. Kur'an, fitrat üzere yaratılan insanın eğitim ve öğretimle güzel ahlaki kazanacağını dikkatlere sun- makta, model olarak Hz. Peygamber'i göstermektedir. Eğitim ve öğretimin önce inançla başladığına dikkat çe- ken Kur'an, kendisine inananların koyduğu ilkelere tavizsiz uymalarını istemektedir. Böyle bir hayatın programlı ve disiplinli olduğu açıktır. Dürüstlüğü ve adaletin temel esas alındığı bu eğitimde başkalarının hak ve hukuku kendi hak ve hukuku kadar önemlidir. Esasen evrenin bütün birimlerinin pedagojik olarak eğitim ve öğretimin her alanında aktif bir fonksiyon icra ettiği görülmektedir. Gökteki ayın kendine has evreleri ile insanlara ayları, senelerin sayısını ve hesabı öğretmesi, güneşin doğuş ve batışı ile günleri, gece ve gündüzü, gündüz içinde ki hareket aşamaları ile ibadet vakitlerini belirlemesi, insanlığı disiplinli bir hayat yaşamaya alıştırmakta, eğitmek- tedir. Bu ise pedagojinin; psikolojik, sosyolojik, muamelat ve ahlak alanını kuşatan bir realitesidir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, etik, fitrat, insan, peygamber, Kur'an, öğretim

ABSTRACT

Qur'an speaks of the fact that as fitrah (nature) is clear; it is convenient to accept the truth and to learn it. Under- lining the fact that good morals can be possessed by protecting the fitrah, Qur'an gives warnings stating that the contrary situation would bring chronic sociological, psychological, economical, legal, financial and ethics problems in its wake. Qur'an addresses that, a man created on fitrah can have good morals via educa- tion and teaching, and it presents the Prophet as a model to this. Qur'an remarks that education and teaching firstly starts with belief, and requires its believers to obey all of the principles, set forth in the book, without compromise. It is clear that such a life is a programmed and disciplined one. In this education, where honesty and justice is taken as the basis, the rights and remedies of others are as important as one's own. Actually, it is seen that every unit of the universe pedagogically performs an active function in every stage of education and teaching. Humanity is educated and accustomed to live a disciplined life through the facts that the moon teaches people the months, the numbers and calculation of years via its phases, and the sun determines days, nights and daytime via sunrise and sunset, and the times of prayer via its moving stages during the day. This is, therefore, a reality of pedagogy covering the fields of psychology, sociology, procedure and ethics.

Keywords: Education, ethics, fitrah, man, prophet, Qur'an, teaching

Giriş

Bu çalışma, fitrat nedir, ne anlama gelmektedir, eşya ile ilişkisi nedir, fitrat yok edilebilir mi, yok edilen fitrata tekrar dönülebilir mi, fitratın iyi veya kötü seyreden hayatla ilişkisi var mıdır; varsa bu ilişki nereye kadar sürer, sınırı nedir, Kur'an fitrat konusuna nasıl bakmaktadır; fitratın eğitim ve öğretimle, güzel ahlakla ilişkisi nedir, hangi konularla ilişki içindedir; eşyanın fitratı varsa mahiyet ve keyfiyeti nedir, nasıl anlaşılmalıdır? gibi sorulara cevap aramaktadır. Allah'ın yarattığına "yaratılış kodları" yerleştirmesi, bu kodların ilahi imza hükmünde olduğu şeklindeki açıklamalar, eşyanın yaratılış kodları sayesinde hüviyet/ kimlik sahibi olduğunu anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Eşya bir yaratıcı elinden çıktığını fitratıyla açığa vurmaktadır. Eşyanın fitratı onun formatıdır. Allah, Fâtır ismi ile eşyayı yaratırken ona mührünü basmış- tır. İnsanda bu formatla eşyayı tanımış, isim vermiş, tanımaya ve isimlendirmeye devam etmektedir.

Yetişme ve gelişme bütün canlılarda görülürse de terbiye daha çok insan hakkında kullanılan, onun bedeni, zihni, ahlaki gelişmesini ve olgunlaşmasını ifade eden bir terim haline gelmiştir. Bu konuyu an- latan bir başka ifade ise eğitim kelimesidir. Eğitim Fransızca ve İngilizce'de education kelimesi ile ifade edilmektedir. Eğitim geniş anlamda insanın yeteneklerinin, özellikle ahlak yetilerinin geliştirilmesi için ona yön ve biçim verilmesi; bu yolda yapılan bilinçli ya da bilinçsiz etkilerin tümüne denir. Dar anlamda ise insan gelişiminin düzenli, bilinçli olarak yönetilişi ve etkilenişi demektir. Bütün peygamberlerin tev- hid mücadelesine karşı çıkarlar önce fikir ve inanç özgürlüğüne tecavüz etmekte, ardından insanların eğitim ve öğretimine, güzel ahlaka sahip olmasına, hukukuna tecavüz etmektedir. Küfür, nifak, zulüm eylemlerinin sahiplerinin insanlığın ahlaken gelişmesine karşı çıkarlarının temelinde yatan gerçek, kendi düzenlerinin bozulmaması isteğidir. Buna bağlı olarak fesat devreye girmekte, bireysel ve toplumsal bakışı etkilemektedir. Firavunlaşanların bile fitratları hakikati kabule uygun bir yaratılışa sahip olmasına

Geliş Tarihi/Received: 25.03.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 22.07.2022

Yayın tarihi/Publication Date:
28.09.2022

Corresponding Author/Sorumlu Yazar:
Faiz KALIN
E-mail: fkalin@agri.edu.tr

Cite this article: Kalin F. (2022). The rela-
tionship of creation, discipline and mor-
ality in the Quran. *Current Perspectives*
in *Social Sciences*, 26(3), 306-311.

Content of this journal is licensed
under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0
International License.

rağmen doğru yolda işletilmeyen fitrat, sahibini tarihte sembol olan şekavet çizgisine taşımaktadır. Kur'an Firavun gibi birçok figürden bahsederken insanlığa fitratın dünya ve ahireti güzelleştirecek istidatta yaratıldığını dikkatlere sunmaktadır. Fitratın doğru yönde işletilmesiyle, Hz. Lokman'ın çocuğuna yaptığı nasihatın çizdiği rota yönünde inançla birlikte, hayatın psikolojik, sosyolojik, ekonomik, biyografik ve emniyet düzeni sağlanacaktır. İslâm'ın anahtarı olan kelime-i tevhit, nefy edatı ile başlamakta önce ilahları reddetmekte sonra tevhid ifade etmektedir. Böylece fitratı kirleten ve körelten yanlışları tevhid inancından ayıştırmaktadır.

Ahlak; insanın iyi veya kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan manevi nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli davranışlar bütünü demektir. Cahiliye döneminin ahlaki anlayışlarının arkasında duygularını tatmin etme, gösteriş, hayranlık duygusu uyandırma, şöhrat kazanma arzusu yatmaktadır. Kur'an geçici hazlara düşkünlüğün karşısına, insanın nefsinin dizginlenmesini, tabiatını öfke ve şiddetten korunması anlamına gelen hilm ve şefkati koymaktadır. Bundan yoksun olanlar Hz. Peygamber'in büyüklüğünü ve ahlakını anlayamayınca birtakım deliliklerde bulunmaktadırlar. Bunu zamanla sınırlamak elbette ki yanlıştır. Dün sergilenen negatif bakış ve tavırlar her dönemde mevcuttur. Kur'an bu anlayışın karşısına ahlakın evrensel ilke ve modellerini koymaktadır. Bu ilke ve modellerin hayata uygulanması eğitim, meyvesi ise ahlaktır. Fitratın temiz ve güzel yaratılan insanın, Kur'an'ın emrettiği, Hz. Peygamber'in icra ettiği eğitimle daha güzel bir noktaya geleceği, tarihe düşülen evrensel bir nottur.

Fitrat

Fitrat, yaratılış, hilkat, (Komisyon, 2005, s. 699) insanın dini kabule hazır yaratılması demektir. (Cürçânî, 2007, s. 246) Fitrat, ikiye ayırmak, yarmak, icat etmek, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş anlamında kullanılmaktadır. İlk yaratılış bir bakıma mutlak yokluğun yarılarak içinden varlığın çıkması şeklinde telakki edildiğinden fitrat kelimesiyle ifade edilmiştir. Şu halde fitrat ilk yaratılış anında varlık türlerinin temel yapısını, karakterini ve henüz dış tesirlerden etkilenmemiş olan ilk durumlarını belirtmektedir. (İbn Manzûr, 2008, s. 2/875-877) Yaratılış sırasında Allah'ın türlere kazandırdığı bu temel yapıdan dolayı aynı kökten gelen fâtır kelimesi Kur'an'da Allah'ın isimlerinden biri olarak zikredilmektedir. (Kur'an-ı Kerim, 6:14; 35:1; 39:46) Terim olarak, insanın doğuştan sahip olduğu bütün özelliklerini ifade etmektedir. (Hökelekli, 1996, s. 47) Din ise uyulması istenen İslam hukuk kurallarına ve dini kanunlara verilen isimdir. (Cürçânî, 2007, s. 174) Bu kanunların öğrenilmesi ve uyulması fitratın esas unsurlarından olduğu, nasların ortaya koyduğu, aklında kabul etmesi gereken bir gerçektir. Ancak Kur'an, insanın imtihan için yaratıldığına, bu imtihan sebebiyle herkesin hür iradesiyle kendi mizacına göre dilediği yolu seçip ona göre hareket etme muhtariyetine sahip olduğuna dikkat çekerken *قل كل يعمل على شاكلته* deki " herkes kendi yapısına uygun işler görür (Ebu's-Su'ud, 2010, 5/248; Kur'an-ı Kerim, 17:84; Razi, 2009, s. 21/30; Yazı, t.y., s. 5/3197) diye buyurarak ayette geçen "şâkile" kelimesinin karakter, mizaç, niyet, din manalarına geldiğine işaret etmektedir (Bilgiz, 2006, s. 126-132).

Bir başka açıklamaya göre fitrat, Allah'ın mahlûkatı bir takım şeyleri yapacak yeteneğe namzet olarak yoktan var etmesidir. Nitekim Rûm, 30. ayette Allah'ın insanları fitrat üzere yarattığına işaret edilmektedir. Bu Allah'ın kendisini bileceği ve tanıyacağı yetenek ve kudreti insanda yaratması şeklinde açıklanmaktadır. (Râgıb el-İsfahânî, 2009, s. 640) Eşyanın fitratını yalnız "Fâtır" olan Allah koyar. Fâtır olan Allah bir şeyi sadece yaratmakla kalmaz, o yarattığına bir de "yaratılış kodları" yerleştirir. Bu kodların ilahi imza hükmünde olduğu şeklindeki açıklamalar, eşyanın yaratılış kodları sayesinde hüviyet/kimlik sahibi olduğunu anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla fitrat ilahi formattır; (İslâmoğlu, 2013, s. 2/1052-1068) şeklindeki açıklamalar konuya daha da açıklık getirmektedir.

Eşya, bir yaratıcı elinden çıktığı fitratıyla açığa vurmaktadır. Eşyanın fitratı onun formatıdır. Allah, fâtır ismi ile eşyayı yaratırken ona mührünü basmıştır. İnsan da bu formatla eşyayı tanımış, isim vermiş, tanımaya ve isimlendirmeye devam etmektedir. Fitrat, Hz. Âdem'e Allah'ın, isimleri öğretmesi (Kur'an-ı Kerim, 2:31) ile ilgilidir. Öğretim-eğitim, ilerleme ve gelişme insanın fitratına yerleştirilmiştir. Konunun geçtiği ayette sözü edilen "öğretim" in gerçekleşmesinde "fitrat" fonksiyoneldir. Eğer Allah eşyaya fitrat vermemiş olsaydı, eşyanın hüviyeti/kimliği olmazdı, böyle bir durumda insan eşyaya isim veremezdi. (İslâmoğlu, 2013, s. 2/1063)

Fitratın ilahi format olduğuna *صبيغة الله ومن احسن من الله صبيغة ونحن له عابدون* "Allah'ın boyası... Kim Allah'tan daha güzel boya vurabilir ki? İşte biz (bunun için) yalnız O'na kulluk ederiz!" (Kur'an-ı Kerim, 2:138) ayeti delil gösterilmektedir. Allah'ın boyası manasına gelen "sıbgatullah" ile ilâhî formatın kastedildiğine işaret edilmektedir. O boyanın üzerine sürülecek her boya sentetik olarak açıklanmaktadır. Dolayısıyla o sentetik boyaların asla, fitrat boyasının yerini tutmayacağına altı çizilmiştir. Fitrat kaybolmaz, ancak insan fitratından uzaklaşabilir, fitratını bastırabilir veya âtil bırakabilir. Nitekim dinden yüz çevirenler, kâfir, münafık ve müşrikler, fitratlarının üzerlerini örtmekte, ondan uzaklaşmaktadırlar. (Öge, 2004, s. 248-256) Zaten "kefera" kelimesinin lügat manası ve Kur'an öncesi kullanımına baktığımız zaman (Yılmaz, 2014, s. 167-168) Kur'an'ın fitratını örterek hakikatten uzaklaşanlara "kâfir" dediğini daha iyi anlayabiliriz. (Izutsu, t.y., s. 60-65) Bu örtü, bazen çok kalın bir yapıya ulaşarak insanın fitratına dönüşü imkânsız hale getirmektedir. İşte bu hali Kur'an, duyular bağlamında "kulağın mühürlenmesi, gözlerin perdelenmesi" (Kur'an-ı Kerim, 2:7) olarak beyan etmektedir. Fitrat ilahî format olduğu için insanın özüne dönmesi her zaman mümkündür. Bu "tevbe ve istiğfar" kavramlarının hayata geçirilmesiyle gerçekleşmektedir. Bazen yılların kronikleşen hatalarını, bir sabah ezanı veya insanın yaşadığı elim bir hadise temizleyebilir. (İslâmoğlu, 2013, s. 2/1064)

Eğitim ve Öğretim

Disiplinli bir inceleme sonunda Kur'an'ın her ayetinin hedefinde eğitim-öğretim ve güzel ahlakın olduğu görülmektedir. İtikat, ibadet, muamelâtla ilgili ayetler üzerinde inceleme ve araştırma yaptığımızda eğitim ve öğretime nihayetinde güzel ahlaka ulaşırız. Modern bilimin pedagoji diye ifade ettiği kelime, eğitim bilimi diye açıklanmaktadır. (Komisyon, 2005, s. 1589) İslâm kültüründe genellikle öğretimin karşılığı olarak tâlim, eğitimin karşılığı olarak terbiye kullanılmaktadır. Ayrıca öğrenim için tahsil, daha çok eğitimi ifade bağlamında tedris, te'dib, tehzib, siyaset, tezkiye ve irşad gibi kelimelere yer verilmektedir. Sözlükte "bir şeyi gerçek yönü ile kavramak, bir nesnenin şekli zihinde oluşmak, nesneyi gerçek haliyle bilmek" anlamındaki ilim kökünden türeyen *ta'lim*, birine bilgi öğretmek, ders okutmak demektir. (Râgıb el-İsfahânî, 2009, s. 580) Bilgi öğretme işini yapana mu'allim, öğrenene müte'allim denir. Korumak islah etmek, gözetmek, yükseltmek anlamındaki "rabv" kökünden türeyen terbiye kelimesine "çocuğu veya ekini besleyip büyütme" manası verilmektedir. Terbiye, "bir şeyi en mükemmel derecesine ulaşıncaya kadar adım adım inşa etmek" diye tanımlanmaktadır (Kazıcı & Ayhan, 2010, s. 39/515). Arapça "rab" kelimesi başka bir dilde tek bir terim ile kolayca ifade edilemeyecek kadar geniş ve girift bir anlamlar demetini kuşatır. Bu

ifade bir şeyin sahipliği ve bunun gereği olarak o şey üzerinde otorite iddiasında bulunma ve bir şeyi başından sonuna kadar kurma/ oluşturma, sürdürme ve besleme kavramlarını içerir. Kur'an'da lam-ı tarifle başlayan "Rab" kelimesi objektif ve kavramsal olarak özellikle bütün kâinatın yegâne besleyicisi ve idame ettiricisi, her türlü otoritenin nihai kaynağı olan Allah için kullanılır (Esed, 2015, s. 46). Zaten 'alemîn kelimesine muzâf olarak *Rabbu'l- 'Alemîn* (Kur'an-ı Kerim, 1:2) terkihiyle kullanıldığında hem maddi hem de manevi bütün varlık kategorilerini içine aldığı anlaşılmaktadır.

Yetişme ve gelişme bütün canlılarda görülürse de terbiye daha çok insan hakkında kullanılan, onun bedeni, zihni, ahlaki gelişmesini ve olgunlaşmasını ifade eden bir terim haline gelmiştir. Bu konuyu anlatan bir başka ifade ise eğitim kelimesidir. Eğitim Fransızca ve İngilizce'de education kelimesi ile ifade edilmektedir. Eğitim geniş anlamda insanın yeteneklerinin, özellikle ahlak yetilerinin geliştirilmesi için ona yön ve biçim verilmesi; bu yolda yapılan bilinçli ya da bilinçsiz etkilerin tümüne denir. Dar anlamda ise insan gelişiminin düzenli, bilinçli olarak yönetilişi ve etkilenişi demektir (Akarsu, 1979, s. 66).

Kur'an Müslümanları bitkiler, hayvanlar, tarih coğrafya ve astronomi gibi alanlarda inceleme ve araştırmaya teşvik etmektedir. Başlangıçta dini bilgilerin öğretilmesine önem verilmekle birlikte Hz. Peygamber'in gayretini ruhani ve manevi saha ile sınırlandırmak mümkün değildir. Bedir gazvesinde ele geçirilen esirlerin okur-yazar olanlarından her birinin Medineli on Müslüman çocuğuna okuma yazma öğretmesi karşılığında, 4000 dirhem tutarındaki fidyeden muaf tutulması, Hz. Peygamber'in eğitim ve öğretime verdiği önemin açık göstergesidir (Kazıcı & Ayhan, 2010, s. 39/515). Tevhidi yakalamada, ibadetlerde, hukukta, ahlakın kemale ermesinde veya tefessüh etmesinde, temizlikte, sanatta eğitim ve öğretimin rolü açıktır.

Kur'an, okumayı "اقرأ: oku" lafzıyla direkt emretmektedir. Söz konusu emir ile evrende okunacak şeylerin tamamının okunması ile Yüce yaratıcıya varılacağı anlaşılmaktadır (Râzî, 2009, s. 32/15-118). Kur'an'a göre yaratıcıyla insan arasındaki ilk iletişim insanın yaratılışıyla başlamıştır. Onu yaratıp okumayı, düşünüp açıklama yapmayı öğreten O'dur (Kur'an-ı Kerim, 55:1-4). Öğretimle düşünme arasındaki ilişki, düşüncesizliği devre dışı bırakmaktadır. Okuma eyleminin gerçekleşmesi ile eğitim ve öğretim başlamakta, düşünüp açıklama yapılacak yola girilmektedir. Kalemde bahsedilen ayetle (Kur'an-ı Kerim, 96:4) yazıya ve ilmin kaydedilmesine işaret edilmektedir (Râzî, 2009, s. 32/15-118). İlimin okuma ve yazı ile ilerleyeceği Kur'an'la insanlığın dikkatine sunulmaktadır. Böylece kalkınma ve gelişmenin başladığına işaret edilmektedir. Ayrıca yazı ve okumanın araç ve gereçlerinin şartlara göre temini eğitim ve öğretim açısından önemlidir. Nitekim Kur'an'ın yazı ile tespiti, cem'i ve teksirinde bunlar tarihin kaydettiği bir gerçektir. Asr-ı saadetten itibaren hıfz ve yazı ile başlayan öğretim ve eğitim hareketi, Kur'an'ın sonraki asırlara ve bütün mekânlara taşınmasında faaliyet alanının kapsamını, semeresini göstermektedir (Cerrahoğlu, 1976, s. 62-68). Ancak, bu noktada duyuların arkasında ve merkezinde insan beyninin olduğuna, bilimin ortaya koyduğu bir gerçek olarak açıklandığına işaret etmek gerekir (Kara, 2015, s. 257-258). Disiplinli bir inceleme ile Kur'an'ın, güzel ahlaka ulaşmada akıl, kalp, duyular ve beynin sürekli ilişkisini ortaya koyan bir yapıda olduğu görülmektedir. Eğitim ve öğretim açısından söz konusu koordinasyonun önemi açıktır. Bütün verilerin kalbin tasdik veya reddiyle sonuçlanmasını bize öğreten yine Kur'an'dır. Bu noktada fitratına uygun olarak hayır yolunu seçenlerin toplumun ahlaki yapısına olan katkısı önemlidir. Kölelerin azadı, şiddetli bir açlık gününde yetimi veya yerde sürünen bir yoksulu doyurmak öğretimin eğitime dönüşme halî, bulunduğu toplumu bir birine kenetleyen bir vücudun azaları yapan ilke ve pratiklerdir. (Kur'an-ı Kerim, 90:8-16)

Diğer taraftan "nûn" ن harfi hakkında yapılan açıklamaların yazının malzemesine, kalem ve yazının menşeyi ve gayesine, hokka ile mürekkep olarak yapılan açıklamalara çekilen dikkatler, eğitim ve öğretime işaret etmekte, kalemle kaydedilen satırlara, (Kur'an-ı Kerim, 68:1) onların önemine yönlendirmektedir. Kalem (Kalem-i A'lâ'nın), yaratılışın bidayetinde yer aldığı, Allah'ın emri ile bidayetten kıyamete kadar olacakları yazdığı hakkındaki rivayetler, (Yazır, t.y., s. 9/5253-5255) bir başka cihetle dikkat çekicidir. Esasen evrenin bütün birimlerinin pedagojik olarak eğitim ve öğretimin her alanında aktif bir fonksiyon icra ettiği açıktır. Gökteki ayın kendine has evreleri ile insanlara ayları, senelerin sayısını ve hesabı öğretmesi, (Kur'an-ı Kerim, 10:5) güneşin doğuş ve batışı ile günleri, gece ve gündüzü, ibadet vakitlerini belirlemesi, (İn Kayyim el- Cevziyye, 1988, s. 51; Kur'an-ı Kerim, 2:187; 17:78; 24:58) ısı ve ışığın insana hayat vermesi, pedagojinin psikolojik, sosyolojik, muamelat ve ahlak alanını kuşatan bir realitesidir. Kur'an, dikkatleri insanın yaratılışına, (Kur'an-ı Kerim, 86:5) evrene (Kur'an-ı Kerim, 7:185) ve evrende olup bitenlere (Kur'an-ı Kerim, 50:6) çekerken itikâdî, ameli ve ahlakî dersler vermektedir. Hz. Âdem'in çocukları arasında çıkan anlaşmazlık neticesinde kardeşini öldürüp, ölmüş cesedini nasıl örtüp gizleyeceğini göstermek için Allah'ın, yerî eşeleyerek katil kardeşe bir ölünün defnini öğretmesi (Kur'an-ı Kerim, 5:31), pedagojiye mührünü vuran bir vaka olarak insanlık tarihine not düşmüştür.

Pedagojik açıdan zikredilmesi gereken bir başka kelime ise müşahededir. Müşahede, ya gözle ya da basiretle gerçekleşir. Görme, tanıklık etme, gözlem, müşahede altına alma, sürekli gözlem altında tutmak, (Râgıb el-İsfahânî, 2005, s. 1441) müşahedeyi ifade etmektedir. Görülen algılanan şeyler için "müşahede edilen" şeklinde bir kullanımı vardır. "Meşâhidu'l-hac" hac yerleri, haccin menâsik yerleri için kullanılan bir ifadedir. (Râgıb el-İsfahânî, 2009, s. 640) Hiç şüphesiz söz konusu mekânların pedagojik açıdan önemli bir değeri vardır. Pedagojinin tarihi seyrine de ışık tutan, sembol olarak değerlendirilen bu yerlerin sosyolojik, psikolojik, itikadî, ahlaki açıdan değerlendirilmesi yapılmalıdır.

Hz. Lokman'ın oğluna yaptığı nasihatın çocuk eğitiminde önemli bir yere sahip olduğu açıktır. Ancak eğitim ve öğretimde eğitici konumunda olan Hz. Lokman'a hikmet verildiğine işaret edilmektedir (Kur'an-ı Kerim, 31:12). Öğretim ve eğitimin hikmet üzere yürütülmesine eğitimcinin sağ görüşlülük, feraset sahibi olma, ariflik, bilgelik, felsefe manalarına gelen hikmetle (Mutçalı, 1995, s. 187) donatılmasına ışık tutmaktadır. Çocuk eğitimiyle ilgili önemli bir yere sahip olan bu nasihatte öncelik tevhide, Allah'a şirk koşmamaya verilmektedir. Ardından sırasıyla çocuğa şirkin dışındaki konularda anne babasına iyi davranması, yapılan iyiliğin kaybolmayacağı, namazı dosdoğru kılması, iyiliği emredip kötülükten nehy, kendisine isabet eden kötülüklerle sabırlı olması, insanları küçümseyip surat asmaması, yüz çevirmemesi, böbürlenmemesi, yürüyüşünde tabii olması, sesini alçaltması öğütlenmektedir (Kur'an-ı Kerim, 31:13-19). Dikkat edilirse yapılan nasihat itikat ile başlayıp, ibadetle bütünleşerek, güzel ahlaki gerçekleştirilmektedir. Başka bir bakışla fertten başlayıp anne baba ile bütünleşerek toplumun esasını teşkil eden aile düzenini disiplinize etmeyi, toplumun islahını, davranışlarda olgunlaşmayı, güzel ahlaki hedeflemektedir.

Kur'an'daki kıssaların eğitim ve öğretimle, ahlakla bağlantısı kurulurken *ألم تر* "görmedin mi?" (Kur'an-ı Kerim, 105:1) gibi hitaplarla okuyulara ders verilmekte, Allah'ın kudreti ve kanunu öğretilmektedir (Râzî, 2009, s. 32/91-96). Çünkü kıssalarla yapılan vurgular çoğunlukla geçmiş milletlerin hatalarında ısrar etmeleri yüzünden tarih sahnesinden silinmesine ve ahirette dönecekleri azaba yöneliktir. Kıssalar her defasında inanan okuyucusuna küfürde, işyanda ısrarın akibetini resmetmekte, adeta canlandırmaktadır. Bu yöntemin pedagojik üstünlüğü tartışılmaz. Zaten kıssaların Kur'an'da sık aralıklarla yerine göre gündeme taşınmasının asıl amacı ahlakî ve terbiyevî oluşudur (Cerrahoğlu, 1976, s. 172). Terbiyede model oluşturmadan, modeli eğitilenlerin dikkatine sunmadan sonuç alınmaz. Eğitimde görsel-işitsel eğitimden, eğitim programından, iş başında eğitimden, pedagojiden bahsedildiğinde duygular gündeme gelmektedir (Komisyon, 2005, s. 606). Duygular ortamlarında aktif hale gelmektedir. Tasvirlerin de duyularla ilişkisinden, eğitim değerinden bahsetmenin bu bağlamda ayrı bir öneme sahip olduğuna inanıyoruz. Yapılan cennet ve cehennem tasvirleri, içindeki nimet ve azap tasvirleri görme, işitme, tat alma, dokunma duyularını dünyadaki benzerlerinden harekete geçirerek, akla ve muhakemeye dayanan bütün hisleri etkilemekte, iman konusunda sıkı bir muhasebe aşamasına ulaştırmaktadır. İşte bu nokta da muhatap bir ürperti ile yapılan tasvirleri dünyevi örnekleri ile değerlendirerek, batıldan hakka, yanlıştan doğruya, günahattan sevaba dönebilir.

Hz. Musa'nın yolculuk ettiği bilgi ile gördükleri, duydukları ve yaşadıkları eşliğinde büyük bir sabır eğitiminden geçtiği Kur'an'ın bize sunduğu önemli bir öğretilerdir. (Kur'an-ı Kerim, 18:65-82) Arka planı bilinmeyen işlerde sabırlı olmak başarıya götüren ilke olarak karşımızdadır. Kur'an temsiller yolu ile gözler önüne programlar sunmakta, gelişimin nasıl gerçekleştiğini insana öğretmektedir. Allah'a itaat edenleri anlatırken *"onlar filizini çıkarmış, onu kuvvetlendirmiş, kalınlaşmış, gövdesi üzerine dikilmiş, ziraatçıların hoşuna giden bir ekin gibidirler"* (Kur'an-ı Kerim, 48:29). Şu halde gerçek manada inanan bir toplumun oluşması böyle bir ekinin yetiştirilmesi gibi yetiştirilmedir (Sâbûnî, 2018, s. 1198). Kur'an pedagojinin harika örnekleri ile doludur. Soru cevap metodunu itikadi alanda kullanarak muhatapı yanlış inanca sapmama konusunda uyarırken mesajını tebliğ etmektedir. *Andolsun, eğer onlara, "Gökleri ve yeri kim yarattı?" diye sorsan elbette "Allah'derler. De ki: "Peki söyleyin bakalım? Allah'ı bırakıp da ibadet ettikleriniz var ya; eğer Allah bana her hangi bir zarar dokundurmak isterse, onlar Allah'ın dokundurduğu zararı kaldırabilirler mi? Yahut Allah bana bir rahmet dilesse, onlar O'nun rahmetini engelleyebilirler mi?" De ki "Allah" bana yeter. Tevekkül edenler ancak O'na tevekkül ederler.*" (Kur'an-ı Kerim, 39:38) Ayette zikri geçen yöntem pedagojinin evrensel metodudur (Sâbûnî, 2010, s. 3/1069). Zamanın ve mekânın değişmesi ile sözü edilen yöntem, fonksiyonundan hiçbir şey kaybetmemektedir. Nitekim Zamahşerî'nin tefsirinde soru cevap metodunu ustalıklı kullanmasının ilham kaynağının bize göre Kur'an olduğunu akla getirmektedir (Zamahşerî, t.y., s. 1/115). Sonuç olarak Kur'an, her vesile ile köreltilen ve kirletilen fitratın, tevbe ile arındırılacağını tekrar yaratılıştaki temiz haline döneceğini, insanın doğru ve güzel yönde yürüyebileceğini, bu konuda, bütün peygamberlerin, özellikle Hz. Peygamber'in hayatının örnek alınmasını öğütlemektedir.

Ahlak

Ahlak hulk veya huluk kelimesinin çoğulu olup, Arapça'da "seciye, tabiat, huy" diye açıklanmaktadır. Lügatlerde insanın fiziki yapısı için "halk" manevi yapısı için "hulk" kelimelerinin kullanıldığına işaret edilmektedir. İnsanın fizyolojik yapısı da, davranışlarını ifade eden manevi yapısı da duyulara hitap etmektedir (Curcaci, 2007, s. 246; İbn Manzur, 2008, s. 4/61). "Halk" kelimesinin ifade ettiği fizyolojik yapı, gözle idrak olunan suretlere, heyetlere, şekillere mahsus olduğu, "hulk" kelimesinin ifade ettiği mananın ise gönülle idrak olunan kuvvelere has olduğu kabul edilmektedir (Yazır, t.y., s. 8/5268). Ahlak insanın iyi veya kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan manevi nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli davranışlar bütünü demektir. Cahiliye döneminin ahlakî anlayışlarının arkasında duygularını tatmin etme, gösteriş, hayranlık duygusu uyandırma, şöhret kazanma arzusu yatmaktadır. Kur'an geçici hazlara düşkünlüğün karşısına, insanın nefsinin dizginlenmesini, tabiatını öfke ve şiddetten korunması anlamına gelen hilm ve şefkati koymaktadır (Çağrırcı, 1989, s. 2/1-9). Bundan yoksun olanlar Hz. Peygamber'in büyüklüğünü, ahlakını anlayamayınca birtakım deliliklerde bulunmaktadırlar. Bunu zamanla sınırlamak elbette ki yanlıştır. Dün sergilenen negatif bakış ve tavırlar her dönemde mevcuttur. Kur'an bu anlayışın karşısına Hz. Peygamber'i ve hayat tarzını model olarak çıkarmakta, örnek alınmasını istemektedir. Böylece bireyden başlayan davranışların düzelmesini topluma yaymayı amaçlamaktadır. Söz konusu amacın gerçekleşmesi ferdi, aileyi ve yönetimi rahatlatan bir başarı olarak değerlendirilmektedir.

Kur'an'da itikat, ibadet ve hukukla ilgili ayetler incelendiğinde tavsiyelerin, emir ve yasakların ahlakî güzelleştirmeyi, toplum düzenini sağlamayı hedeflediği görülmektedir (Demirci, 2005, s. 121-206; 2015, s. 25-52, 177-264). Söz konusu ilkelerin hayata geçmesi ile Kur'an'ın temel hedefi gerçekleşecektir (Demir, 2009, s. 15-45). *"Sen elbette yüce bir ahlak üzere sin"* (Kur'an-ı Kerim, 68:4) buyruğu ile yüce ahlakın, Hz. Peygamber'in şahsında hayatı kuşattığına dikkat çekilmektedir. Hz. Peygamber'in ahlakî Kur'an'dır. Bu da Allah'ın lütfudur (Yazır, t.y., s. 4/5268). Hz. Aişe kendisine sorulan soru sebebiyle Hz. Peygamber'in ahlakının Kur'an ahlakı olduğunu belirtmektedir (Müslim, 1955, s. 139). Dolayısıyla Hz. Peygamber vasıtasıyla Kur'an'ın tebliğ ve tebyîni; (Kur'an-ı Kerim, 5:99; 24:54; 16:44, 64) düşünce, söz ve davranışları olgunlaştırmakta, eğitimin meyvesi olarak, kendisine bağlanan toplumu güzel ahlaka taşımaktadır (Karagöz, 2015, s. 7-89).

Tevhidi önceleyen Kur'an (Kur'an-ı Kerim, 96:1-5, 112:1-4) kendisine inanan insan zihnini sağlıklı tutarak daha sonraki iman esaslarını kabule, oradan ameli konuların sağlıklı işlenmesine götürmektedir. İnanan insan dedik, çünkü Kur'an birtakım insanların Allah'ın kelamını dinleyip iyice anladıktan sonra onu bile bile tahrip ettiklerini (Kur'an-ı Kerim, 2:75) haber vermektedir. Bu bağlamdaki ayetlerin tamamında itikat ve ahlak bağlantısı bizlere sunulmaktadır. Kendisine intikal edenleri sağlıklı değerlendiren insan sorumluluk bilincinde bir inanca ve düşünceye sahip olmakta, davranışlarını ona göre kontrol etmekte, aklına gelen düşünceyi, söyleyeceği sözü, atacağı adımı empati yaparak değerlendirmektedir. Kur'an bunların gerçekleşmesini, sağlıklı işlenmesini emretmekte, nihayetinde sahil algıya ulaşma ile bunların gerçekleşeceğine dikkat çekmektedir. Allah'ın bahsetmiş olduğu *"usve-i hasene"*nin ancak böylece hayatla bütünleşme imkânı bulacağı ifade edilmektedir (Yazır, t.y., s. 4/5268). Bütün peygamberlerin tevhit mücadelesine karşı çıkanlar önce fikir ve inanç özgürlüğüne tecavüz etmekte, ardından insanların hukukuna tecavüz etmektedir. Küfür, nifak, zulüm eylemlerinin sahiplerinin insanlığa sergilediği manzara budur. Buna bağlı olarak fesat devreye girmekte, bireysel ve toplumsal bakışı etkilemektedir. Bu durumda inançla birlikte, hayatın psikolojik, sosyolojik, ekonomik, biyografik ve emniyet düzeni bozulmaktadır (İbn Manzur, 2008, s. 4/61; Ragıb el-İsfahani, 2009, s. 29). Kur'an insanların olgunluğa erişmeleri, dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmeleri için, önce fitrata uygun olan sahil inanca, tevhide

kavuşmasını emretmektedir. Takva, felah, (Kur'an-ı Kerim, 2:103; 5:100; 31:5) fevz, (Kur'an-ı Kerim, 33:71; 24:52) (Abdülbâkî, 1982, s. 526, 527, 758-761) kelimelerinin geçtiği ayetler incelendiğinde sahih algıya ulaşma ile bunların gerçekleşeceğine dikkat çekmektedir. Ayrıca Kur'an'da iblis (Abdülbâkî, 1982, s. 134) ve şeytan (Abdülbâkî, 1982, s. 1382-383) kelimesinin geçtiği ayetler incelendiğinde, şeytanın insanlık tarihinin başlangıcından (Kur'an-ı Kerim, 2:36; 24:21) kıyamete kadar birey ve toplumun hayatını nasıl yıktığı, yanlış algı oluşturmaya çalıştığı bariz bir şekilde anlaşılmaktadır (Abdülbâkî, 1982, s. 382. 383). Şeytanın emrine aldığı duygu ve askerleri dikkatlere sunan Kur'an insanlığı, gördüğü, duyduğu, hissettiği şeyler konusunda dikkatli olmaya davet etmekte, her devirde uyarmaktadır.

Güzel ahlakın esasını oluşturan doğru sözün (Kur'an-ı Kerim, 33:70-71; Sâbûnî, 2010, s. 2/966, 967) işlerin düzelmesine şart gösterilmesi, sağrıların kendilerini vahiyle uyarani işitmemesi, (Kur'an-ı Kerim, 21:45) mütevâzi yürüyüşle, (Kur'an-ı Kerim, 17:37; 31:18) göz vasıtasıyla, akla ve kalbe hitap edilmesi, anne-babaya merhametin Allah'a itaatın öncülüğü ile oluşması (Kur'an-ı Kerim, 17:24) insanın vicdanını harekete geçiren muharrikler olması, istenen ahlaki atmosferdir. Helal lokmanın tadılması, haramdan kaçınılması kazanca ve maişete uzanan hukuki ve ahlaki değerlerdir. Temizliğin kapsama alanının düşünceden başlayarak hayatın her alanına yansımalarının istenmesi, fitratta var olan güzelliğin eğitimle geliştirilerek topluma yayılması güzel ahlak hedefini gerçekleştirecek bir strateji olarak ortadadır. Pis kokular, şahsen insanın bedeni ile ilgili olsun, yaşadığı çevre ile ilgili olsun Kur'an'ın ortaya koyduğu, maddi ve manevi temizliğin ihlali ile gündeme oturan ve hayatı bozan, insanı tiksindiren bir husustur. Kırıcı konuşmalara (Kur'an-ı Kerim, 17:23), çalım satan yürüyüşlere (Kur'an-ı Kerim, 17:37), zinaya götüren bakışlara müdahale eden (Kur'an-ı Kerim, 24:30-31), başörtülerinin yakalarına salı verilmesini emreden ayetler (Kur'an-ı Kerim, 24:31) hep güzel ahlak eğitimi vermekte, güzel ahlaka götürmektedir. Bir hanımın ziynetlerini kimlere göstermesinde mahzur olmadığını ifade eden ayetler (Sâbûnî, 2010, s. 2/791, 792) yine ahlakın güzelleşmesine hitap etmektedir. (Kur'an-ı Kerim, 24:30, 31) Aynı şekilde gybetin, iftiranın, tecessüsün, hasedin ahlaki hedef aldığı ve kirlettiği açıktır (Yazır, t.y., s. 6/4474-4476). Gybet etmenin ölü kardeşin etinin yenilmesine benzetilmesi, fitraten temiz olan insanı nefret kıvamına getirerek caydırıcılığı hedeflemektedir. (Kur'an-ı Kerim, 49:12) Yine Kur'an'da tekâsür, mal, çocuklar, asıl asaletle övünmek (Kur'an-ı Kerim, 102:1-2), insanı Allah'a itaatten ve ahirete hazırlanmaktan alı koyan davranışlar olarak açıklanmaktadır. (Sâbûnî, 2010, s. 3/1540) Tüm bunların birey ve toplum yapısına zarar verdiği, insan aklını sahih düşünceden mahrum bıraktığı ise bilinen bir husustur. Fıtrat üzere yaratılan insanın temiz ve sağlıklı bir hayat sürmesi Yaratanın emir ve yasaklarına göre yaşaması ile gerçekleşmektedir. Kur'an bu hedefin gerçekleşmesini, itikadi eğitimle başlatarak muamelat ve ahlak eğitimiyle de taçlandırmaktadır.

Sonuç

Fıtrat, ilk yaratılış anında varlık türlerinin temel yapısını, karakterini ve henüz dış tesirlerden etkilenmemiş olan ilk durumlarını belirtmektedir. Fıtrat, insanın doğuştan sahip olduğu bütün özelliklerini ifade etmektedir. Değişim, gelişme, bozulma ve olgunlaşma yaratılışla varlığın temel yapısına konulan fıtrat sonrası meydana gelen olgular olarak açıklanan bir kanundur. Dinin ortaya koyduğu maksat, fıtrat üzere yaratılan insanın önüne konulan, pozitif yönde gelişmesini hedefleyen ilkelere, Kur'an bunların gerçekleşmesi, sağlıklı bir toplumun oluşması, dünya ve ahiret saadetinin kazanılması, fıtratın kirletilmemesi için gönderilen mesajın adidir.

Mezkûr hedeflere ulaşmayı kendisine gaye edinen insan, gönderilen mesajın beyan ettiği esaslara göre yaşamayı kendisine ilke edinmelidir. Kur'an'ın beyanına göre insan en güzel bir kıvamda yaratılmıştır. Bu yaratılış onun fıtratıdır. Fıtratın yaratılışın ontolojisine dayandığı bir gerçektir. Fıtratını gönderilen mesajlarla geliştirmek için, insanın Kur'an'a kulak vermesi kendisini onun ortaya koyduğu ilkelere göre eğitmesi ile mümkündür. Bu sorumluluk duygusunu ve inancını insana, onun fıtratına uygun olarak koyan Kur'an, onu güzel ahlaka götüreceği ilkelere göre eğitmekte, Hz. Peygamber'i, hayatın her alanında insanlığa model olarak göstermektedir. Böylece inanan insanı, fıtratı doğrultusunda eğiterek dünyasını güzelleştiren Kur'an, nihai hedef olarak onu ahiret saadetine hazırlamaktadır.

Kur'an'ın evrensel olarak insan hayatına sunduğu tevhid, nübüvvet, ahiret, takva, hukuk, adalet, sabır, felah, helal-haram, emir-yasak, cennet- cehennem, namaz, zekat, oruç, hac, melek, vahiy, gayb gibi kavramların hepsi fıtrat üzerine bina edilmekte, eğitimle yakından ilişkisi aktif olarak fonksiyonunu icra ederek insanı güzel ahlaka taşımaktadır. Söz konusu kavramlardan tevhide inanan insan, kalben kararını vermiş doğru olanı seçmiş, küfrü, şirki, nifakı, fesadı, isyanı, reddetmiş demektir. Yaratılışla aynı kökten gelen, ahlaki odak kelime yaptığımızda karşısında, gayrı ahlaki, yaratılışa, yani fıtrata aykırı olan küfür, şirk, nifak, fesat, terör, zina, yalan, inkâr, zulüm gibi insanın fıtratını körelten kavramların hâkimiyetini görürüz. Bu kavramların kendisini esir aldığı insanın dünyası da ahireti de zarardadır. Teknik bir aleti dahi amacının dışında kullanırsanız zarar verirsiniz. Allah insanı fitraten kendisine kulluk için yarattığını beyan etmektedir. Bu hakikati görmezlikten gelerek yanlış yollara sapanların ahlaki gidişatları, acı akıbetleri, kalıntıları, ibret için Kur'an'ın sunduğu kıssalar, aynı akibete düşmemeyi öğretmektedir. Evrende her şey kendi yaratılış amacına hizmet ederken insanın Yaratıcısını tanımaması vahim bir manzaradır. Bu manzaranın düzelmesi, ancak fıtrata sahip çıkarak, Hz. Lokman'ın eğitim stratejisiyle güzel ve ahlaki nesiller yetiştirmekle mümkündür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Funding: The author declare that this study had received no financial support.

Kaynaklar

- Abdulgâkî, M. F. (1982). *Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'ân*. el-Mektebetü'l-İslâmiyye.
- 'Affî 'Abdufettâh Tabbâre. (1982). *Tefsîru Cüz'i-Tebâreke*. Dâru'l'İlm
- Akarsu, B. (1979). *Felsefe Terimler Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bilgiz, M. (2006). Kişiliğin oluşumunda fitrat ve sosyal çevrenin etkisi (İsrâ, 17/84. Ayeti Ekseninde). *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25,129-148.
- Cerrahoğlu, İ. (1976). *Tefsir usulü*. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Cürcânî, S. Ş. (2007). *Kitâbu't-Ta'rîfât*. (Thk. M. Abdurrahman el-Maraşlî). Beyrut.
- Çağrı, M. (1989). Ahlak. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt. 2, ss. 1-9.
- Demir, Ş. (2009). *Kur'ân'ın temel hedefi*. Fecr Yayınları.
- Demirci, M. (2005). *Kur'ân'da toplumsal düzen*. Ensar Neşriyat.
- Demirci, M. (2015). *Kur'ân'ın ana konuları*. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Ebu's-Su'ûd. (2010). İrşâu'l-'Akli's-Selîm İlâ Mezâyê'l-Kur'âni'l-Kerîm. (Thk. H. 'Abdu'l-Ğani), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Esed, M. (2015). *Kur'ân mesajı*. (Çev. C. Koytak, & A. Ertürk). İşaret Yayınları.
- Hökekleli, H. (1996). Fitrat. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 13, ss. 47-48.
- Izutsu, T. (t.y.). *Kur'ân'da Allah ve İnsan*. (Çev. S. Ateş). Yeni Ufuklar Neşriyat.
- İbn Kayyim el- Cevziyye. (1988). *et-Tibyân fî Aksâmi'l-Kur'ân*, Beyrut.
- İbn Manzûr. (2008). *Lisânu'l 'Arab*. Dâru'l-Fikr.
- İslâmoğlu, M. (2013). *Kur'an'a Göre Esmâi Hüsnâ*. Düşün Yayınları.
- Kara, N. (2015). *Kur'ân'da Beden Dili*. Ensar.
- Karagöz, İ. (2015). *Birlikte Yaşama Ahlakı ve Hukuku*. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kazıcı, Ziya; Ayhan, Halis. (2010). Tâlim ve Terbiye. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 39, ss. 515-523.
- Komisyon. (2005). *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu.
- Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*. Dağarcık Yayıncılık.
- Müslim. (1955). *el-Câmi'us-Sahîh (Sahîhu'l-Müslim)*. (Nşr. M. Fu'âd Abdu'l-bâkî). Dâru İhyâi Kutubi'l-'Arabiyye.
- Öge, S. (2004). Fitratın misâkı. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(22), 243-263.
- Râgıb el-İsfahânî. (2009). *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*. (Thk. S. A. Dâvûdî). Dâru'l-Kalem, ed-Dâru's-Şâmiyye.
- Râzî, F. (2009). *et-Tefsîru'l-Kebîr, (Mefâtihu'l-Gayb)*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Sâbûnî, M. A. (2010). *Safvetu't-Tefâsîr*. el-Mektebetu'l-'Asriyye.
- Sâbûnî, M. A. (2018). *et-Tefsîru'l-Vâdihu'l-Müeyesser*. Beyrut.
- Yazır, E. H. (t.y.). *Hak Dini Kur'an Dili*. Eser Kitabevi.
- Yılmaz, A. (2014). Kur'ân'ı Kerîm'de bir af yolu Tekfiru's-Seyyiât. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41: 161-202.
- Zamahşerî. (t.y.). *el-Keşşâf'an Hakîki't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vil*. Nşr. Mektebetu.